

PALATALIZATION REVISITED:
BUSTIDURA ADIERAZGARRIAREN ESTATUSAZ
OHAR BATZUK

Miren Lourdes Oñederra

Euskal Herriko Unibertsitatea

0. Aldez aurretik

Rudolf de Rijk omentzea du helburu nagusi lan honek noski. De Rijken hitzaldi bat¹ izan zen hemen esku artean izango ditudan gaien inguruko kezka eman zidana, ni oraindik unibertsitate ikasketak amaitzeko nengoenean. Urteak joan dira orduz geroztik, baina De Rijk beti izan du hizkuntz ikerketaren alor zailean bideak ikusi eta erakusteko gaitasuna. Izan bitez, beraz, lerro apal eta agian azkarregiok, eman digunagatik nire esker onaren adierazpen.

Lanaren edukiari dagokiola, sinbolismo fonetikoaren kontzeptua arakatu nahi nuke. Horretarako, bustidura adierazgarriak euskararen gramatikan duen estatusa zein den galderari erantzuten saiatuko naiz, euskal ahoskeraren beste zenbait erregelaren berri-kuste arin baten ondoren. Azterketa horren bidez aldarrikatuko dut morfonologiaren eta fonologiaren arteko bereizkuntza, eta morfonologiari zor zaion begirunea. Behar-bada hemen abiatuko dut noizbait nire (1990a) bustidurari buruzko liburuaren laugarren kapitulua berridaztera eramango nauen gogoeta bidea.

1. Erregela morfonologikoak

David Stampek sorturiko Fonologia Naturelean funtsezko da bilakabide fonologiko eta erregela morfonologikoen arteko bereizkuntza. Horretan oinarritzen denez ondorengo lerroetan egingo dudan proposamena, egoki deritzot bereizkuntza argitzeari aurrera baino lehen.

Bilakabide fonologiko deitzen diogu arrazoi fonetikoengatik gertatzen den hots ordezkatzeari. Stamperen (1979) tesiaren lehenengo lerroak dira honako hauek:

A phonological process is a mental operation that applies in speech to substitute, for a class of sounds or sound sequences presenting a specific common difficulty to

¹ De Rijk 1981 argitarapenean irakurri daiteke.

the speech capacity of the individual, an alternative class identical but lacking the difficult property.

Bilakabideen funtsezko ezaugarri da fonetikoki azal daitezkeela. Izan ere, hizkuntza ahoskatua izanari dagokio fonologia eta, horregatik, hizkuntzaren fonologiatzat jotzen da giza oharrenak eta gaitasun artikulatorioak kudeatzen dutena. Esaterako, euskarazko txistukariaren ahoskabetze ingurunez landakoa fonologia da, trabariak ahoskorden dardararik gabe hobeto ebakitzeak eta hots indartsuagoak izateak oinarritzen dutelako. Aukera fonetiko hori hobetsi duelako euskarak, ez dago hizkuntzaren fonema inbentario edo paradigman txistukari ahostunik: euskaradunok zailtasunak ditugu txistukari ahostunak berriaz ahoskatzeko eta ez ditugu erraz hautematen besteren hizketan. Halere egia da batzuetan, ingurunearen eraginagatik, txistukari ahostunak ahoskatzen direla. Inguruko hotsen asimilazioz (adibidez ondorengo kontsonante ozen baten eraginagatik, *noiznahi* hitza esatean) gertatu ahostuntze ordezkatzeko horrek (/s/ --> [z]) ere arrazoi fonetikoak ditu, funtsean ebakera erraztasunarekin lotuak: eginahal artikulatorio txikiagoa egin behar du hitzunak [zn] bilkura ahoskatzeko, [sn] ahoskatzeko baino, ez baitu zertan ahoskorden egokitzeetan ibili behar, [zn] kontsonante bilkura osorik ahostun izanda.²

Badira, bestalde, fonologiaren esparrutik landa gelditzen diren hots ordezkatzeko, *erregela morfonologiko* deituko ditudanak. Hortik ez da ulertu behar horrelako ordezkatzeko fonologiarekin zerikusirik ez dutenik. Alderantziz, gauza ezaguna da horietako asko hizkuntzaren fonologian emankor izandako txandakatze fonologikoetatik sortuak direla.³ Kruszewski-k ([1881]1978) proposatu sailkapenean zioenez, arrazoi fonikoa izan dezakete, baina ahoskeren historia diakronikoki arakatuta bakarrik aurkitzen da. Hurch (2000: 68) bere lan berrienetako batean, hitzez hitz esatera ausartzen da beti izaten dutela honako ordezkatzeko nolabaiteko jatorri fonologikoa:

Nach der allgemeinen Erkenntnis, daß derartigen morphophonemischen Alternationen historisch produktive phonologische Prozesse zugrundeliegen *müssen* (...). [etzana, nirea]

Haatik eragile fonetikoak, ahoskerari eta oharrenari dagozkienak, ez dira nahikoa izaten, daudenean ere, ordezkatzeko horien nondik norakoen berri emateko gure gramatiketan. Ondorengo atalean ikusiko denez, ordezkatzeko horiek jasotzerakoan, beti-beti erantsi behar da baldintza gramatikalaren bat. Baldintzaz gainera, ordezkatzeko morfonologiko batek ondorio gramatikalak izan ditzake edo ez, ez baita nahitaezko hizkuntzaren fonologian emankortasuna galtzen duen ordezkatzeko oro hizkuntzaren gramatika oparo izatea. Beheraxeago saiatuko naiz esandakoa adibidez hornitzen (2.1-2.8).

Erregela morfonologikoaren kontzeptua finkatzeko ahalegin azkar hau amaituurretik, bada gure gaurko eztabaida betetzeko garrantzizko gerta litekeen arazo bat. Bilakabide eta erregelak bereizteko, esan dugu lehengoek arrazoi fonetikoak dutela, hitzunen ahoskera eta oharren gaitasunari dagozkiolako erabat. Erregelak, ordea, arrazoi fonetikoak, inoiz izan badute, galdua dute edo, gutxienez, arrazoi horrek ez du justifika-

² Euskaraz orokorrean ari naiz; jakina da, halere, badirela sortaldeko eta sartaldeko euskalkietan zenbait txistukari ahostun inguruneagatik esplikatu ezin daitezkeenak eta hitzunak hautematen bide dituenak.

³ Bilakabide fonologikoen morfonologizatze diakronikoaz ik. Oñederra 1999.

tzen ordezkatzearen gertatzea, gertatze hori gramatikalki mugatua izaten delako. Alegia, baldintza fonetiko beretan, baldintza gramatikala betetzen ez bada, ordezkatzea ez da gertatuko. Garbi dago, beraz, bilakabide eta erregelen ikaste estrategiak ere desberdin izango direla lehen hizkuntzaren jabekuntzan eta, halaber, ondorio desberdinak izango dituztela bigarren hizkuntzaren ikasketa edo maileguen egokitzapenean.

Euskarazko bustidura adierazgarriak eta beste zenbait hots ordezkatzek gramatikan morfonologiarentzako lekua aldarrikatzeke aitzakia eta beharra eskaintzen dizkigutela erakusten saiatuko naiz hemendik aurrera. Horrekin, besterik gabe oraingoz, esan nahi dut bustidura adierazgarria erregela morfonologikotzat hartzen dudala.

2. Euskarazko erregela morfonologiko zenbait

Euskarazko analisiak eskaintzen dizkigun erregela morfonologiko batzuk azalduko ditut atal honetan, gorago esandakoen adibide eta ondorengoaren prestakizun. Dressler-ek (1985: 5. kap.) ordezkatzeko morfonologikoak fonologiatik aldentzen diren neurriaren arabera sailkatzen ditu (erregela alofonikoetatik soilik morfoloigikoetara hedatzen duen eskala baten barruan). Gradualtasunaren ideia hartu dut euskarri zerrendaren hurrenkera antolatzean, nahiz eta ez jarraitu literalki berak garatzen dituen mailak eta naturaltasuna neurtzeko sistema. Oso labur azalduko ditut, bakoitzari buruzko ohar oinarrizkoenak bakarrik eginez hemen. Batzuk beste lanetan garatuago dauzkat eta asko eginkizun dugun lanak sakondu beharko ditu. Bustidurari buruzkoan (2.8) luzatuko naiz gehixeago, atal hori ere behar baino eskematikoago gelditu bada ere.

2.1. Bokal ireki biren arteko dismilazioa edo Beheko Bokalaren Igotzea

Ordezkatzeko honen adibide dira, besteak beste: /alaba+a/ [alaβea], /autopista+a/ [awtopistea]. Ordezkatzearen azpian datzan arrazoi fonetikoak agerikoa da eta dismilazio kontzeptupean erraz azal liteke. Badu, ordea, baldintza gramatikala: ordezkatzeko hau singularrean bakarrik jazotzen da. Ez da emankor ez pluralean, ezta kasu inesiboan ere: De Rijken (1970) hitzetan esanda, «a curious morphological condition».

Diakronikoki, erraz uler daiteke singular eta plural marken atzizkitze bilakabideen kronologia erlatiboaz. Mitxelenaren (1981) hipotesiari jarraiki, badirudi plural markak hitz erroari erantsi zitzaizkionerako, dismilazioaren emankortasun fonologikoa agortua zela. Horrek ez du azaltzen, ordea, zergatik den oraindik ere oparo singularreko formetan. Beste baterako utzi behar dudan azalpen luzeago baten zain, soilik proposatuko dut egun gertatzen deneko euskalkien gramatika sinkronikoan singularrekin loturiko erregela morfonologikoa dela. Formaren aldetik, zalantzarik gabe, mugagabea (*alaba*) eta singularrean (*alabea*) arteko desberdintasuna adierazten du. Egiteko hori den ordezkatzearen emankortasun sinkronikoa bazkatzen duena eztabaidagai izan liteke.⁴

⁴ Oñederra 1999 laster argitaratzekoa den lanak ordezkatzeko hori du gai nagusi.

2.2. Deklinabideko bokal eta kontsonante epentesiak

Deklinabidean kontsonantez amaitutako erroa eta kontsonantez hasitako afixuaren artean eransten den *e* [e] edo bokalez amaitutako erroa eta bokalez hasten den afixuaren artean eransten den *r* [ʀ] erregela morfonologikoen emaitza dira. Izenburuan bertan agertzen den *deklinabideko* izenlagunak adierazten du egun ordezkatzekak duen murrizketa morfoloikoa. Noizbait orain baino bortitzagoa izandako CV silaba egitura kanonikorako joerak jasotzen du oraindik ere agerian dagoen ordezkatzeeen zentzu fonologikoa, baina garbi dago, eransketa hauek ez direla egun euskal hiztunen ahoskerak soilik justifikatuko lukeen zerbait. Zalantzarik gabe, aipatu eransketak deklinabideko morfema elkarketetan bakarrik dira emankor: cf. *izarr-e-tan* (inesibo mugagabea) vs. *har-tu* (eransketarik gabe) edo *luma-r-ekin* vs. *urma-el*.⁵

Bokal epentesiaren bertsio sinkronikoki konbentzionalduago bat (baldintza fonetikoak ezkutatuagoa duena, alegia) inesiboan ikus dezakegu, ebakin ez-silabagile eta atzikiaren artean: *kai-e-an*, *txukun-e-an*. De Rijkek (1981) oso modu sinesgarrian erakutsi bezala, inesibo atzikia /g/ kontsonanteaz hasten bide zen lehen. Epentesi erregela da diakronikoki galdu den kontsonante horren aztarna egun. Sinkronikoki erregela morfonologikoa den hau (morfoloikoki lotua baita, ez delarik inesiboan baizik gertatzen) kontsonate biren bilkura hautsiaz CV silaba egitura oinarritzkoena eraikitzen zuen bilakabide batetik sortua izan daiteke ederki aski. Ez dut ikusten arrazoirik, bilakabide izan bide zen aroan, gorago aipatu deklinabideko kontsonante arteko eransketa bera ez zela esateko.

2.3. Ez hitzaren txistukari kenketa zenbait aditz formaren aurrean

Ezgunak dira euskal hizkera batzuetan *ez naiz* [enajs], *ez luke* [eluke] bezalakoak. Idazburuak nahiko nabarmen adierazten du kenketa honen erabateko murrizte morfoloikoa. Izan ere, eta morfonologia ahoskeratik hiztegiarainoko mailakako eskala modura irudikatuta, badu ordezkatzeko honek hiztegiaren hegira hurbiltzen duen bereizgarria, *ez* hitza baita (eta ez beste edozein) kenketa jasaten duena. Horretaz gainera, agian noizbait garden ziren baldintza prosodikoek bultzatu eta silaba azkeneko txistukariaren lenizio erabatekoak kudeaturiko kenketaren baldintza fonetikoak egun ilun gertatzen zaizkigu eta, besterik ezean, kategoria morfoloikoa erabili behar dira ordezkatzeearen deskripzioan. Egia da ez dela aditz forma guztien aurrean gertatzen, ez dela beraz aski *aditz* kategoria ingurunea finkatzeko, eta aditz forma horren hasierako hotsak garrantzitsu dirudiela. Baina ingurunea hotsak zerrendatuz aurkezteak ere ez du ordezkatzeearen itxura fonologikoa berreskuratzeko aukera ematen, ezinezkoa baita [n], [l] eta [h] elementuez osaturiko klasea antolatzea tasun fonologikoen bidez.⁶

⁵ Biziki interesgarri litzateke elkarren osagarri diren epentesi bion argitan aztertzea kasu marken formen eraikuntza, elkarren arteko bazkatzeak (*feeding*) elkarren arteko kronologia erlatibozko zenbait arazo diakroniko azal bailitzake, epentesiok saihesten dituzten bokal edo kontsonate bilkurak edozein morfema mugatara hedatuta (erro-afixu elkar ukituetara mugatu gabe).

⁶ Ikus Txillardegik 1980, arazo honen konponbide aski *ad hoc* baterako.

2.4. *Erantzungailu vs. kontestadore* eta beste

Mailegu zaharragoak ere, *aktore* edo *kolore* bezalakoak, edo *botere*, edo *errore* jar nitzakeen adibide. Baina nahiago izan dut Sarasolak (1997: 141) gogor erasotzen duen *motore* baino are berriago bat aukeratu, forma horien azpian datzan ordezkatzearen emankortasun sinkronikoa garrantzitsua baita nire argudio nagusirako. Adibideak asko dira. Izan ere, sinkronikoki hitz azkeneko [e]-ren eransketa modura deskriba litekeen ordezkatzeara oso emankorra izan da eta da euskarari. Jatorriari antzematea ez da gauza zailegia. Euskarak ez zituen galdu, gaztelarak bezainbat behintzat, latinetikako *-re* bezalako hitz amaierako azken bokalak. Horrela, bikoteak sortu ziren (*actor / aktore, color / kolore*) hiztun elebidunaren adimenean leku berezi eta dinamikoa hartu bide zutenak.

Eransketatzat eman dut, gaztelarazko hitza harturik oinarri eta euskarazkoa eratorritzat, gogoan izanik egun ordezkatzearak betetzen duen egitekoa, itzulpenezkoa dena funtsean. Honela, ordezkatzeara gaztelarazko hitzen euskaratze-tresna gertatzen da, hizkuntza bien elkar-ukituaren kolektibotasun zabala eta denbora luzea izan direlarik horretarako baldintza. Gainera, ez dirudi euskarazko formak gaztelarazko kenketak funtzionatzen duenik; alegia, *lore* edo *more* ez dira gaztelarara itzultzen azken bokala kenduta.

Aparteko ikerketa mereziko luke latinetikako maileguen gaztelarazko eta euskarazko bide ezberdinen emaitzen elkar-ukitzeak hiztun elebidunei utzi digun lanabes *morfolexi-koak* (horrela deitzearen justifikazioak beste artikulua bat eskatuko luke). Nire oraingo ahalbidea gainditzen badu ere, ez nuke atal hau itxi nahi horrelako beste pare bat aipatu gabe. Diferentziak diferentzia, jatorri diakroniko bikoitzak eta hizkuntzan bete dezaketen itzulpen egitekoak batzen ditu, alde batetik, ahoskabetzea deituko duguna (nahiz eta, diakronikoki hartuta, gertatu ez zen ahoskabetzearen ondorio izan) eta, bestetik, dardarkari aurreko protesia. Lehenengoaren adibide dira ondorengo pareak: *ciudad vs. ziutate, libertad vs. libertate, estado vs. estatu*. Bigarrenarenak: *reivindicar vs. erreibindikatu, Real vs. Erreal*.

2.5. Beste bikote-bide bat: *balcón / balkoi*

Honek ere 2.4. atalean azaldu direnen ezaugarriak ditu. Halaz ere, beste atal bat ireki diot, azterketari eskaintzen dizkion datuak benetan arreta merezi dutelako. Batik bat datu diakronikoek arazo sinkronikoen nondik norakoak ulertzeko izan dezaketen garrantzian sinesten dugunontzat arras erakargarria da. Kasu honen azterketan oso argi gelditzen da, gainera, laburtzen saiatuko naizen bezala, diakronia eta sinkronia, gurutzat arren, ezin direla nahastu eta elkarrekiko loturak ez diola bakoitzari bere esparrua ukatzen.

Hualdek (1993), fonologiatik atera ez zuelako, motibaziogabetzat hartu zuen ordezkatzeara hau (eta halakoxea da fonologiaren ikuspuntutik), hizkuntzaren morfologian kokatuta, egiteko itzultzailetik uler daiteke eta esango nuke horretan duela egungo emankortasunaren motibazio sinkronikoa. Goragokoak ez bezala, gardenki erakusten digu ordezkatzeara honek ordezkatzeara fonologiko erabat natural eta erregular anitzen elkar-gurutzatze eta metatzeara fonologikoki ulergaitza den txandakatzeara sor dezakeela. Ulergaitasun horrek, esplikazio fonologiko orotik gordetzen duen distantzia ematen dio, hain zuzen ere, hizkuntzaren beste osagaietan emankor izateko gaitasuna.

Historia luzea laburbilduz,⁷ hemen ere euskaraz latinetikako bokalarteko sudurkaria galtzeak (*leone- > leoe*), erromantzez horrelakorik gertatzen ez zen bitartean (*leone- > león*), hitzun elebidunen hiztegian 2.4. atalean aipatu tresna *morfolexikoaren* hazia jarri zuen. Gero, elkarren ondoan egokitu ziren bokalen arteko disimilazioak eta des-silabagiletzeak ekarri zuten gazteleraz *-ón* bukaera duten hitz askok eta askok euskara zenbaitetan *-oi* [oj] bukaera agertzea. Egungo itzulpenek argi eta garbi erakusten dute ordezkatzeko fonologikoen zati bat behintzat (bokalarteko sudurkariaren kenketa) agortu bada ere, ordezkatzeko erabat oparo dela hitzunen hitzak eraikitze gaitasuna kudeatzen duen morfologian: *futón / futoi, cabrón / kabroi*.

2.6. Hitz elkartu eta eratorrietako ordezkatzak: *betoker, okindegi, otsein, galeper*

Hitz elkartuetan lehen osagaiaren azkenean gertatzen diren bokal eta kontsonante ordezkatzeko, kontsonante eransketa eta abarrak ere noizbait erregular izandako ordezkatzeko fonologikoetatik bide datoz, askotan haien nondik norako fonetikoaren azarnak ia erabat ezabatuta badira ere. Ziurrenik, egungo hitz elkartuetan agertzen zaizkigun hots ordezkatzeko eskala osoa aurki genezake horretara jarrita: noizbait agian izan duten arrazoi fonetikoaren aztarnarik txikiena ere ezkutatu dutenen muturretik (*ogi > ot-, gizon > giza-*), garden samar agertzen dutenen beste muturreraino (*hizkuntza > hizkuntz-*), eztabaidagarrienetatik igarota (*aure-k-alde, lege-t-asmu*).

Ez dugu orain betarik gai hau behar lukeen gutxieneko seriotasunaz aztertze. Esan dezadan, dena dela, zenbait hots ordezkatzeko hitz elkartu edo eratorrietan bakarrik gertatzeak (modu arruntean esanda, *fosilduta* egoteak) ez digula ematen, beste analisirik gabe, zokoratzeko baimena. Hizkuntzaren elementu biziak eta garrantzitsuak izan daitezke, gure ezagutzaren urritasunagatik maiz erabat ulertzen ez baditugu ere. Nahiz hizkuntzaren dinamikan izan dezaketen egitekoa ez izan erabat garden, ezin da esan sinkronikoki ezer ez direnik. Fonologiatik ateratzen denak morfologian funtziona dezakeela aintzat hartzeak zenbait gertakizuni argi birekin argi egitera bultzatu behar gintuzke, hizkuntzaren sorkuntza zenbait bere horretan balioztatze jarleku hobean kokatuaz gure ibilbide epistemologikoa.⁸

2.7. Zubererazko azentua: *aizkóra / aizkorá*

Zubererazko azentua da fonologiatik askatu eta morfologian funtzionatzeko hots ordezkatzeko gaitasuna ezagutzeko aztergarriker interesgarrienetakoa. Hain zuzen ere begibistan daukagun diakroni-sinkronia gurutzatzearen erakuslehorik zabalenetakoa dugu. Kontakizuna bere zehaztasunean dastatzeko, zuzenean Hurchengandik (1996) irakurtzeak merezi du. Bakar-bakarrik azpimarkatu nahi nuke gertakizun honetan ikusten den zerbaite, aurreko kasuetan (2.1-2.6) ez bezala, hemen ez baita ezeren emankortasun fonologikoa agortu. Alderantziz, batetik, azentua hitzaren azkenaurreko silaban kokatzen duen bilakabide prosodikoaren ontasun fonetikoaren indarra eta, bestetik, bokal

⁷ Gai hau luzeago landu nuen Oñederra 1996 txostenean.

⁸ Ikus Oñederra 1990b: konposatuetakoko hots ordezkatzeko batzuen balio funtzionalari buruzko gogoeta saioa.

azentudunaren ondorengo bokal ahula suntsitzen duenaren indarrarekin gurutzatzeak dakar zubererazko hitzen azpiatal batean (bokalez amaitzen den erroa dutenetan, labur esateko), azentuaren kokalekua izatea mugagabe eta singularraren arteko diferentzia bakarra: azentua ari da hartzen, beraz, marka morfologikoaren egitekoa (cf. mg. *aizkóra* / sg. *aizkorá*).

2.8. Bustidura adierazgarria

Deskripzioa ahalik eta laburren eginda, esango genuke euskarazko zenbait hotsetan ahoskune txandakatze edo alternantzia gertatzen dela horzkari edo hortz-hobikaritasuna eta sabaikaritasunaren artean. Txandaka dabilzan hots horien ahoskera sabaikaria denean, hitzak ahoskera horzkaria edo hortz-hobikaria duenaren esanahi bera du, baina maila txikigarrian. Hala nola: *neska* (emakume gaztea) vs. *nexka* (haur emea), *zezen* vs. *xexen* (zezen txikia edo gaztea).⁹

Hemendik aurrera eta kontakizuna soilte arren, txistukarien txandakatzea bakarrik hartuko dut aintzat. Hori dela eta, hortz-hobikariez arituko naiz eta ez ditut horzkariak gehiago aipatuko. Arrazoi bertsuagatik, txistukari sabaikariak esango dut, zehazki sabaiaurreko badira ere. Halaber txikigarritasunaren adiera oinarritzkoena bakarrik erabiliko dugu adibideetan, ordezkatzeari buruzko eztabaida teorikoa ahalik eta gutxien korapilatze aldera.

Orain arte azaldu ditugun hots ordezkatzeekin erkatuta, zalantzarik gabe esan dezakegu honetan dugula galduen aldaketa fonetikoaren zergatiaren antza. Gauzak orain agertzen zaizkigun bezala ikusirik, esan genezake ingurunez landako ordezkatzeko baten aurrean gaudela. Ontzat eman ohi da, gainera, hots sabaikariak direla bigarren edo eratorri eta besteak, hortz-hobikariak, oinarritzko. Badira horretarako pisuzko argudioak. Lehen hotsen naturaltasunari dagokio. Ez da Jakobsonen inplikazio arauetara jo behar gogoratzeko hots sabaikariak ez-sabaikariak baino markatuago direla hizkuntzen hots sistemetan. Gainera, aldaera bustia da esanahiaren aldetik ere markatuena dena, *markatu* kontzeptuaren adiera zertxobait mugituz: ahoskera sabaikariduna da esanahi txikigarria duena, bestelako ahoskerak esanahi normala, oinarritzkoa, ez-markatua izango lukeelarik nolabait.

Horretaz dihardugularik, azpimarkatzekoa da lotura semantikoa duela ordezkatzeko honek bereizgarrien eta horixe dela ordezkatzeko honi euskaraz «ospea» eman diona. Fonologian sartzeko arrazoiak bilatzen jarrita, aitortu behar da txandaka dabilzan hotsen deskripzioan amaitzen zaizkigula. Ingurunea ezin da fonetikoki deskribatu ere, are gutxiago, noski, inolako loturarik proposatu ingurune eta ordezkatzearen artean. Nolabait esan, ingurunea semantikoa da: halako esanahirekin sabaikari, bestela hortz-hobikari. Horrela bada, ordezkatzeko honen bidez, esanahia aldatzen da edo, bestela begiratuta, semantika da ordezkatzeko kudeatzen duena eta ez fonologia. Hiztunaren hitzak osatzeko baliabide da, hitzak edo, gutxienez, hitzen azpiatal bat eraikitzeke balio digu. Alderdi horretatik, egiteko morfologiko bat betetzen duela esango dugu, baietzapen horrek bi baieste hauek onartzea berarekin dakarrelarik:

⁹ Ikus Oñederra 1990a (laugarren kapitulua batez ere), bustidura adierazgarriaren azterketa luzeago batarako.

- a) Esanahiaren aldetik atzizki txikigarri batek emango liokeen balio bera ematen dio delako kontsonantearen ahoskera sabaikariak: cf. *neska / nexka* vs. *neska / nes-kato*.
- b) Ikuspuntu funtzional horretatik morfologia ezin da izan flexio eta eratorpen kontu soila, hitzak osatzeko eta egiteko hiztunak duen gaitasunari dagokion gramatika atal osoa baizik.

Hortik aurrera eta, goraxeago esan bezala, ordezkatzeko honen bidez hitz klase bat osatzen denez, ezin baita esan *neska* eta *nexka*-ren arteko distantzia *neska* eta *mutila*-ren artean dagoena bezalakoa denik (ez zait axola orain distantziaren neurria, sustantzia bera baizik), proposatuko nuke bustidura adierazgarriak kategoriatik zedarrizten duela, euskararen hiztegiaren barruan azpiatal bat eraikitzean. Bat nentorke, noski, Hurchekin (2002: 67) eta testuinguru horretan kokatuko nuke euskarazko bustidura adierazgarria:

(...) daß nicht nur Konkordanz und ähnliche Prozesse grammatische Verfahren sind, die Flexionseigenschaften belegen, sondern daß (...) auch Subkategorisierungen wie Selektionsmechanismen kategoriekonstituierende Prozesse sein können.

3. Hots sinbolismoa

Zaila da *hots sinbolismoa* zer den esatea. Sapiarren terminoaren itzulpena iradokitzaile eta erabilgarria da, bere esamolde asko bezala. Dudarik gabe hizkuntzalarioi errealitate bat jasotzeko eta ez ahanzteko balio digu, baina asko da ezkututzen duena. Esku artean dugun kasuan, esaterako, bustidura adierazgarria zer da, hortz-hobikari / sabaikari txandakatzearen azpian zer datza? Ez da, bederen, berez askatzen zaigun arazo gardena.

2.8. atalean proposaturiko interpretazio morfologikoa onartzen bada, gramatika duen lekuaren arazoa konpontzen dugu. Hemen zehaztu beharko litzateke agian egiteko morfologiko hori egiteko morfologikoa litzatekeela; Hurchek (1994) morfoprosodiarako proposatu sailkapenarekin parekatuta, 4.1. atalean jasotzen duen mailakoa litzateke. Gorago aipatu Dressler-enean (1985: 5. kap.) ere erregela morfologikoen muturrean (alofonikoetatik urrutien) egongo litzateke ziurrenik.

Gauza gutxi esan dezakegu hortik aurrera. Esate baterako, zergatik sabaikaritasuna txikigarritasunarekin? Konbentziora jo beharra nahitaezko da gure ezagutza iristen den puntura iristen delarik. Lotura hori hitz edo atzizkien esanahia bezain arbitrarioa dela aitortu behar da besterik ezinean. Egia da euskarazko atzizki txikigarrietan ere bustidura sarri aurkitzen dela (-*txo*, -*tto*) eta, halaber, txikitasuna adierazten duten hitzetan ere maiztasun handikoa dela sabaikaritasuna hitza osatzen duten kontsonante klase baten ezaugarri fonetikoaren artean (*txiki*, *ttiki*, *gutxi*, *gutti*, *pixka*). Ezin da ukatu, halere, erraz esplikatu daitezkeela horrelakoak bestelako hots oinarritzkoagoen bustikuntzatik.¹⁰

¹⁰ Azpimarkatzekoa da, noski, kontsonante ustez sabaikaritu horien oinarritzat har daitezkeen kontsonanteen klasea, bustidura adierazgarria garden agertzen dutenena bezalaxe, bat datorrela asimilazio bustidura jaso dezaketan kontsonanteenarekin (oro har eta dardarkariaren salbuespenaz, kontsonante horzkari eta hortz-hobikariak).

Oraingoz, ez naiz ausartzen, bestalde gogoangarritzat dauzkadan, Sapirren ([1929] 1949: 68) hitzak nire egiten. Ez dira, haatik, lan-hipotesi kaxkarra:

(...) symbolic discriminations run parallel to the objective ones based on phonetic considerations. This may mean (...) that we are really dealing with a measurably independent psychological factor that for want of a better term may be called «phonetic symbolism».

Direnak direla, bego oraingoz askoz lan luze eta sakonagoaren zain, lehenengo baieztapena: bustidura adierazgarria ordezkatze morfonologikoa da, hizkuntzaren hiztegitik fonologiatik baino askoz gertuago dagoena. Estrukturalisten pare minimoak, konmutazio frogak eta abarrek ez gintuzkete itsutu behar horrelakoen aurrean. Egia da *neska / nexka* pareak pare minimoa osatzen duela, baina horrek ez du horixe besterik baieztatzen: txistukari hortz-hobikaria eta sabaikariaren arteko bereizkuntza fonemikoa dela (ezin da bestelakoa izan, esanahia bereizteko balio badu). Generatibismo klasikoa-ren sinpletasun formalaren aldeko argudioek ere ez digute ezer berririk esaten. Erregelaren lehen zatia asimilazio bustidurarena bezala formulatu ahal izateak ez du inondik ere bustidura adierazgarria parekatzen inguruneak eta ebakerak erabat biltzen duten beste ordezkatze horrekin.

Fonologia Naturalaren aldetik, ordezkatze fonemikoa da, hiztunak berariak ekoiz baititzake txandakatzearen aldaera biak eta inolako arazorik gabe hauteman bata zein bestea. Horrek, ordea ez du fonologiko egiten. Jakina da ordezkatze fonologikoak alofoniko zein fonemiko izan daitezkeela, baina fonemikotasuna ordezkatze morfoloikoen ezaugarri ere bada; areago, erabilera morfoloikoa baldintza da: pare minimoez aritzean esan den legez, ezin zaio erabilera gramatikalik eman hautematen ez denari edo nahita ahoska ezin daitekeenari (azken batean ingurunetik libre ez denari).

Azkenik, gehitu behar dut ikuspegi funtzionalista eta esplikatzaile batetik ezin dela, Fonologia Lexikoak esango lukeen bezala, ordezkatzea erregela lexikotzat ematearekin arazoa konpondu. Teoria horretan horrela sailkatzeak ematen dion ziklikotasunak ere ez luke azalduko ordezkatze honen motibazio fonetikorik eza. Pausu bat gehiago eginda, aldarrikatu behar genuke ontologikoki ordezkatze fonologikoetatik bereizten duena: funtzio semantikoa duen erregela dela eta hizkuntzaren morfologiarena dela, ez fonologiarena, egungo alemanierazko pluraletako *umlaut* ordezkatzea bezalaxe, ez gehiago, ez gutxiago. Izan ere, zenbait tradiziozako hizkuntzalariek erabilitako *word formation rule* terminoa, literalki ulertua, litzateke ordezkatzearen deitura aproposenetakoa.¹¹

Hots sinbolimoa deritzon gertakariak zerbait azpimarkatzen badu, morfologia eta fonologia bereizteko beharra da eta bereizkuntza hori mamitzekoa. Eginkizun horretan arazo morfonologikoak garrantzi handiko izan daitezke. Batetik, ezin da morfonologiaz hitz egin morfologia eta fonologiaren arteko muga kualitatibo garbi ez badago. Bestetik, morfonologia, muga-esparru izanik, ikereremu ezin hobea gerta dakiguke muga horren ezagutza sakontzeko orduan.

¹¹ Bustidura adierazgarria hizkuntzaren osagai fonologikotik ateratzeak, asimilazio bustidurarik ez duten euskalkietan (despalatalizatzaile izan edo ez) gertatzen dena beste era batera biltzeko aukera ematen digu. Euskalki horien fonologian palatalizaziorik ez dagoela esango genuke, nahiz eta beren hiztegitan bustiduraz eraturiko hitzak egin, horietako asko txikigarrien sail berezian.

4. Hots ordezkatzeko zenbait erregela morfonologikotzat hartzearen ondorio batzuk

a) Teoria barrera begira: fonologiaren ikuspegi zorrotzagoa eta esplikatzaileagoa (fonetikarekin lan zentzuzkoago eta elkarlaguntzaileagoa) behar da. Horretarako ezinbesteko da, noski, bilakabide eta erregelen arteko diferentzia ez dadin izan izen eta sailkapen kontu hutsa, diferentzia ontologiko sustantziatzatkoa baizik: erregelak bilakabideak ez diren beste zerbaitek dira eta hizkuntzan egin dezaketena beste zerbaitek.

b) Teoria horren erabilera praktikoari¹² dagokiola eta nire nahitik landa dauden murriztasunak direla medio, zilegi bekit gai bakar bati eustea. Ez da, beharbada, oro har, gehien axola duen gaia, baina esango nuke egungo euskararen ibilbidean berebiziko ahalmena duela. Araugintzaz ari naiz, hizkuntzalaritza arauemaile edo preskriptibistaz. Uste dut euskararen araugintzan ari direnek erregela morfonologikoen nolakotasuna aintzat hartuko balute, gutxienez erregela horiek badirela onartuko balute, ez lirakeela zenbait erabaki hain zorrotz eta, bestalde, hain arin hartuko. Jakin beharko lukete ordezkatzeko baten fonologikotasuna agortzeak edo ezin ulertu izateak ez duela nahitaz esan nahi ordezkatzeko hizkuntzatik erabat ezkutatatu denik. Alderantziz, erakusten saiatu naizen bezala, fonologian agorturiko txandakatzeko hizkuntzaren gramatika eta hiztegia izan dezake egitekoa. Horrela, hizkuntzaren morfologiaren indar eta bizitzaren lekuko gertatzen dira zenbait hots ordezkatzeko eta zaila da hizkuntzalaritzaren aldetik justifikatzea horiek, besterik gabe (ulertzen ez direlako), txartzat ematen dituzten arauak.

Uste dut gutxienez eztabaidatu beharko litzatekeela hizkuntzaren sisteman izan dezaketena egitekoa eta emankor direnak mesedegarri izan ote daitezkeen hizkuntzarentzat. Horren osagarri, neurtu beharko litzateke hizkuntzaren bizitzaren ezinbesteko den *drift* edo etengabeko aldakuntza, horrelakoak debekatzeak izan dezakeen ondorioa.

Bibliografia

- Dressler, W., 1985, *Morphonology*, Karoma, Ann Arbor.
- Hualde, J. I., 1993, «Phonologically unmotivated changes in language contact: Spanish borrowings in Basque», *Folia Linguistica* 27, 1-25.
- Hurch, B., 1994, «Morphoprosody», *Trubetzkoy's Orphan. Proceedings of the Montréal Roundtable «Morphology: Contemporary Responses»*. Rajendra Singh, ed. John Benjamins, 188-221.
- , 1996, «Accentuations», *Natural Phonology: the State of the Art*. Mouton de Gruyter, 73-96.
- , 2000, «Zur Kategorie Intensiv im Tarahumara», *Angemessene Strukturen: Systemorganisation in Phonologie, Morphologie und Syntax*, Andreas Bittner / Dagmar Bittner / Klaus-Michael Köpcke, Hrsg., Hildesheim, Georg Olms Verlag, 63-77.
- Kruszewski, N., 1978, «On sound alternation», *Readings in Historical Phonology: Chapters in the Theory of Sound Change*. Philip Baldi / Ronald N. Werth, eds., The Pennsylvania State U. P., University Park and London, 64-91. Jatorrizkoa: *Über die Lautabwechslung*, Universität Buchdruckerei, Kazan, 1881.
- Mitxelena, L., 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. *Palabras y Textos*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Leioa, 1987, 35-55.

¹² xx. mendeko hizkuntzalaritzak sortu duen binomiorik kaltegarrienetakoa *linguistika teorikoak* eta *linguistika aplikatua* deritzenak osatzen dutena dela uste dudalako eta, hain zuzen ere, hizkuntzalaritzaren ahalmen teorikoa asko mugatu duelakoan nagoelako, ez ditut termino horiek erabiliko.

- Oñederra, M. L., 1990a, *Euskal Fonologia: Palatalizazioa*. UPV/EHU-ren Argitalpen Zerbitzua, Bilbo.
- , 1990b, «Morphological aspects of word compounding in Basque», *Spielarten der Natürlichkeit-Spielarten der Ökonomie*, N. Boretzki/W. Einiger/T. Stolz, Hrsg. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum, 65-84.
- , 1996, «When exception becomes the rule. A pair of cases of non-phonological sound substitutions in Basque». Formalism-Functionalism Conference (UWM, April 18-20, 1996) Bilzarrean aurkeztu txostena.
- , 1999, «Fonologiaren mugak: *alabea eta birjinak elexan*», J. L. Alvarez Enparantzaren *omenaldia*, P. Etxeberria / H. Knörr, arg. (moldiztegia).
- De Rijk, R. P. G., 1970, «Vowel interaction in Bizcayan Basque», *FLV*2, 149-167.
- , 1981, «Euskal morfologiaren zenbait gorabehera». *Euskal Linguistika eta Literatura: Bide Berriak*, Deustuko Unibertsitateko Argitarazioak, Bilbo, 83-101.
- Sapir, E., 1929, «A study in phonetic symbolism», *Journal of Experimental Psychology* 12, 225-239. Berrarg. *Selected Writings*, D. G. Mandelbaum, arg., U. of California P., Berkeley-Los Angeles, 1949, 61-72.
- Sarasola, I., 1997, *Euskara Batuaren Ajeak*, Alberdania, Irun.
- Stampe, D., 1979, *A Dissertation on Natural Phonology*, Garland, New York.
- Txillardegi [J. L. Alvarez Enparantza], 1980, *Euskal Fonologia*, Ediciones Vascas, Donostia.